

ВЗАЄМОДІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Для з'ясування ключових принципів взаємодії економіки та демографії, проаналізуємо праці найвидатніших економістів минулого та адаптуємо їх теоретичну базу до практичних досліджень сучасних українських вчених-економістів.

Перші системні спроби визначити обрану проблематику були зроблені Вільямом Петті (1623-1687) у праці «Трактат про податки і збори» (1662). Як він зазначав ще у вступі, «Хоча молоді та суєтні люди й одружуються, можливо, не лише для того, щоб передусім мати дітей...» [1, с. 7]. Таке твердження цілком підтверджується практичними соціологічними дослідженнями, що виражається, зокрема у скороченні середнього розміру сім'ї. Також, він наголошував, що Ірландія має недостатню кількість населення, що неспроможне утримувати армію та сплачувати податки, які покриватимуть усі державні видатки. Шляхом подолання цієї проблеми він називав переселення до території Ірландії англійців.

До державних витрат він відносив 1) воєнні витрати, такі як «витрати на оборону держави на суші та на морі, витрати із забезпечення миру як всередині країни, так і поза нею, а також гідний відпір образам з боку інших держав» [1, с. 11]; 2) утримання правителів, головних та підпорядкованих; 3) витрати на утримання «пастирів людських душ та керівників їх совісті» [1, с. 12]; 4) витрати на школи та університети; 5) утримання сиріт та немічних людей; 6) «витрати на дороги, суднохідні річки, водопроводи, мости, порти та інші предмети, що є потрібними для блага користування усіх» [1, с. 13].

Так, ми отримуємо перше корисне спостереження: обмежена кількість населення не може в достатньому обсязі фінансувати державні програми, в тому числі й соціальні, що можуть сприяти покращувати рівень життя і здійснювати вплив на демографічні процеси.

«Рідке (йдеться про обмежену кількість – **Р.Я.**) населення – справжнє джерело бідності» [1, с. 24]. Його перу також належить таке: «Країна, що має 8 мільйонів мешканців вдвічі багатше за країну, де на такій же території мешкає лише 4 мільйони» [1, с. 24]. Такі твердження не можна сприймати без дуже багатьох застережень, зокрема щодо відповідності цього твердження об'єктивному економічному закону обмеженості ресурсів, специфіки території та багатьма суспільними чинниками.

Також він писав, що «Десятина збільшується на будь-якій території відповідно до збільшення праці даної країни, а праця зростає, або має зростати відповідно до зростання числа жителів» [1, с. 63]. З цим можна погодитись лише якщо йдеться про цивілізоване суспільство, відсутність тіньової економіки та економічно активне населення.

Корисним елементом зазначеної праці є визначення можливості ліквідувати демографічну проблему, що полягає в обмеженій кількості населення, шляхом заохочення зростання обсягів міграційного приросту. Прихильником останньої теорії в Україні є професор Е. Лібанова.

Одним з найяскравіших представників економічної думки був Адам Сміт (1723-1790), а його праця «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) може бути використана, в тому числі й в процесі аналізу зазначених аспектів. В цій праці найбільшу увагу автор приділяв ролі поділу праці та прогресу у збільшенні багатства країни. Так, зокрема, він писав: «Існують професії, навіть найпростіші, якими можна займатись лише у великому місті» [1, с. 93]. В той же час у невеликих поселеннях поділ праці не може існувати і їх мешканцям навпаки доводиться виконувати багато виробничих функцій.

Враховуючи, що розмір міста визначається у першу чергу кількістю його населення, можна зазначити що зростання чисельності населення сприятиме поділу та спеціалізації виробництва, що сприятиме підвищенню рівня суспільного добробуту та збільшить прибутки нації.

Також, в його праці йдеться про таке: «Хоча прибуток на капітал, як в гуртовій, так і в роздрібній торгівлі зазвичай в столиці нижче ніж у невеликих

містах і торгових селах, однак крупні добутки часто виростають з невеликого підприємства столиці і майже ніколи – у невеликих містах і торгових селах» [1, с. 176]. Тобто зростання чисельності населення спроможне збільшувати прибутки виробників і підвищувати конкуренцію серед позичальників, наслідком чого є зменшення відсоткової ставки.

Цікаве спостереження він зробив і щодо дослідження ролі демографічного чинника в ринкових відносинах. «Розміри ринків окремих територій мають відповідати їх багатству та населенню» [1, с. 95]. Це твердження пізніше призведе до появи демометрії – маркетингового дослідження демографічної місткості та структури ринку. Іншими наслідками цього дослідження є такі: в якості окремого нецінового чинника формування попиту і пропозиції, Г.Н. Климко і В.П. Нестеренко ввели та систематизували демографічний фактор.

Цікавим є акцентування А. Сміта ролі заробітної плати в розрізі забезпечення умов для існування. Так, він стверджував, що заробітна плата має бути достатньою для утримання двох дітей, а враховуючи, що в той час половина дітей гинула до досягнення повноліття, «сім'я найбідніших робітників має намагатись виростити якнайменше чотирьох дітей, щоб двоє з них досягли повноліття» [1, с. 137]. Пізніше, з цим погоджувались та розвивали думки в цьому напрямі такі вчені, як, Д. Рікардо, К.А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, К. Маркс. В Україні найщільніше наближення його думок спостерігається в працях В.О. Мандибури, особливо в розрізах дослідження рівня життя населення і маргіналізації населення та його зв'язку з демографічними процесами.

Сміт провів власне демографічне спостереження, дослідивши, що «Безпліддя, що є дуже поширеним серед світських жінок, дуже рідко можна зустріти серед жінок з низьких шарів народу» [1, с. 146]. Так, голодуюча жінка з гірської Шотландії може мати більше 20 дітей, в той час як забезпечена жінка може бути неспроможна народити і одну дитину, або бути фізично виснаженою після народження двох-трьох дітей. Однак, в той же час, він стверджував, що «Роки дороговизни ... зазвичай бувають для простого люду роками хвороб та

посиленої смертності...» [1, с. 150]. Отже, тут ми бачимо залежність, що найвищий рівень народжуваності існує серед найменш забезпечених верств населення, однак саме вони є найуразливішими у випадках економічних негараздів. Таке формулювання є дуже корисним для сучасної України, в якій не існує повноцінного середнього класу та значна частина населення проживає за межею бідності.

В працях Сміта закладено основи наукового аналізу розселення та концентрації населення. «Мешканці міста, будучи зібрані в одному місці, можуть легко домовлятися між собою і вступати в угоди» [1, с. 188]. Таким чином створювались цехи, давній прообраз майбутніх профспілок. Отже, чим більшою є кількість мешканців певної території – тим ефективніше вони можуть захищати свої права, підвищувати рівень свого добробуту створюючи таким чином передумови для демографічного відтворення.

Один з найвідоміших науковців світу також першим визначив, що: «Чисельність населення тієї чи іншої країни пропорційна не тій кількості людей, яка може бути забезпечена ... одягом та житлом, а тій кількості яку вона зможе прогодувати. Якщо є їжа, легко знайти необхідні одяг та житло» [1, с. 223]. Пізніше, ця теза була найповніше досліджена в працях Т. Мальтуса.

Відомий англійський дослідник Томас Роберт Мальтус (1766-1834) вважається вченим, що зробив найвагоміший внесок у процес дослідження взаємодії демографії і економіки. Його найвидатніша праця «Дослідження про закон народонаселення...», що вперше вийшла друком у 1798 році, розкриває концептуальні засади небезпеки зростання населення, яке буде неможливо забезпечити товарами харчування. Якщо А. Сміт у своєму дослідженні абстрагувався від зовнішніх, позаекономічних чинників, то Мальтус визнав, що останні значною мірою обумовлюють суспільне відтворення, впливають на ринкову рівновагу [5, с. 96].

Мальтус стверджував, що «...на зниження заробітної плати впливає зростання населення...» [2, с. 36]. За його логікою, скорочення чисельності населення має спричиняти зростання попиту на робочу силу та рівня оплати праці, але в той час він не враховував зміни в структурі зайнятості, що

викликаються розвитком НТП та зростанням продуктивності праці. Сучасні тенденції розвитку виробничих відносин характеризуються зміною характеру праці з її перетворенням на інтелектуальну та творчу. В ідеальній моделі зазначені зміни позитивно впливають на демографічні процеси, зокрема щодо зменшення фізичних навантажень (якщо наслідком цього не стають гіподинамія, атрофія різних груп м'язів та порушення нормального кровообігу), в розрізі зменшення ризиків виробничого травматизму, каліцтва та професійних захворювань.

Другим чинником, що не врахував Мальтус, і який не заперечує об'єктивний економічний закон зростання потреб, - є те, що скорочення чисельності населення може сприяти зростанню зарплати, але лише за умов, що населення, чисельність якого зменшується, - буде спроможне збільшувати свої платоспроможні потреби швидше, ніж воно буде зменшуватись у розмірах. В іншому випадку - виробництво буде скорочуватись тими ж темпами, якими буде зменшуватись інтенсивність виробництва, і потреби у підвищенні рівня оплати праці не виникне. Тобто скорочення чисельності населення буде супроводжуватись скороченням обсягів виробництва і зменшенням середнього рівня заробітної плати. Така залежність обмежує рівень задоволення потреб і скорочує рівень доходів, що вкрай негативно відбиватиметься на подальших демографічних подіях.

Мальтус сформулював закон народонаселення: зростання населення відбувається в геометричній прогресії - тоді як засобів існування - в арифметичній, і бідність є природним явищем, яке зумовлене дією закону про народонаселення. Враховуючи, що в Україні на сучасному етапі має місце зворотня проблема - ми можемо використовувати результати проведеного дослідження та спостереження в зворотному напрямку.

Заробітна плата завжди буде визначатись прожитковим мінімумом, якщо ж заробітна плата зростатиме вище цього рівня - це стимулюватиме зростання народжуваності - таким чином Мальтус вперше визначив можливість заохочення народжуваності через підвищення рівня оплати праці.

Досліджуваний нами вчений стверджував, що «... ми не знаємо жодної країни, в якій населення зростало б без перешкод» [2, с. 11], а також «Кількість народонаселення ... обмежується засобами для існування» [2, с. 22], продовжуючи таким чином наукову думку А. Сміта.

Видатний англійський економіст епохи промислової революції Девід Рікардо (1772-1823) дослідив окремі засади взаємодії демографічних процесів та економічний подій у своїй праці «Начала політичної економії та оподаткування», що побачила світ у 1817 році. Він досліджував взаємодію ренти з чисельністю населення, стверджуючи таке: «З кожним приростом населення, яке змусить країну застосовувати землю гіршої якості, щоб мати можливість збільшити свій запас їжі, буде зростати рента з усіх більш родючих земель» [1, с. 434]. Тобто так він визначає зростання ціни землі у зв'язку із зростанням народонаселення.

За його словами «Природною ціною праці є та, що необхідна для того, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх числа» [1, с. 449]. Він був упевнений у саморегулюванні співвідношення заробітної плати і кількості робочої сили. Так, на його думку, зростання оплати праці вище природного рівня стимулює до народжуваності і збільшення робітників, однак зростання кількості робітників повертає ціну праці до природного рівня.

Підкреслюючи, що під впливом руху народонаселення «ринкова» ціна праці має тенденцію до зближення із «природною» та утримання у жорстких межах прожиткового мінімуму, Д. Рікардо був переконаний, що рух заробітної плати має визначатися виключно ринковою конкуренцією, а не державним регулюванням, в тому числі прийняттям «законів про бідних» [4, с. 244-245]. Цим він продовжує аналіз вирішальної ролі заробітної плати в процесі впливу на демографічні процеси, започаткований Смітом і Мальтусом.

«В нових поселеннях, в яких вводяться ремесла і знання більш цивілізованих країн, капітал, вірогідно, має тенденцію до швидшого зростання, ніж розмноження людей. І якщо недобір не буде покритий приливом їх з більш населених країн, то ця тенденція буде суттєво підвищувати ціну праці» [1, с.

452-453]. Так, він зазначає, що на неосвоєних території в умовах інтенсивного промислового розвитку може створюватись дефіцит робочої сили, який в умовах функціонування ринку праці, може підвищувати ціну робочої сили. В цьому сенсі, темпи народжуваності та міграційні процеси є чинником, що впливають на рівноважну ціну ринку робочої сили.

Відомий німецький філософ, соціолог та економіст Карл Маркс (1818-1883) велику увагу приділяв питанням експлуатації живої праці нагромадженим виробничим капіталом, що є джерелом соціальних конфліктів. Перший том його фундаментальної праці «Капітал» вийшов друком у 1867 році, та розкривав багато суперечностей економіко-демографічного розвитку суспільних процесів. За його твердженням: «Робоча сила існує тільки як здатність живого індивідуума. Тому існування останнього є передумова її збереження» [6, с. 173].

Це твердження є дуже актуальним для сьогодення України, в умовах дефіциту багатьох спеціальностей та скорочення чисельності населення. Послідовником Маркса в Україні, стосовно розробки зазначеної концепції, можна назвати професора О.А. Грішнову. Так, вона вводить деякі нові поняття, що характеризують рівень участі людини в організаційно-економічних відносинах. Наприклад: «Якість трудового життя - це систематизована сукупність показників, що характеризують умови праці в найширшому розумінні – умови виробничого життя – і дають змогу врахувати міру реалізації інтересів і потреб працівника та використання його здібностей (інтелектуальних, творчих, моральних, організаторських, комунікаційних тощо)» [3, с. 228-229]. К. Маркс, також писав: «Що ще могло б краще характеризувати капіталістичний спосіб виробництва, як ця необхідність нав'язати йому примусовим законом держави додержування найелементарніших правил гігієни і охорони здоров'я?» [6, с. 482].

Марксом також було сформульовано закон відносного перенаселення: «Створення відносного перенаселення невід'ємно від розвитку продуктивної сили праці та прискорюється цим розвитком, що виражається у зменшенні норми прибутку» [7, с. 259]. Так він зазначав, що робітники, своєю працею

нагромаджуючи капітал, виготовляють засоби, що перетворюють його на відносно надлишкове населення.

Органічна будова капіталу, за Марксом складається з постійного капіталу, тобто засобів виробництва та змінного капіталу - робочої сили. Такий поділ можна вважати доцільним в умовах надмірного споживання робочої сили та обмеженого часу використання робочої сили, що визначається в тому числі, умовами праці, її інтенсивністю та умовами життя людини взагалі.

Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) у своїй праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936), одним з 8 основних стимулів до створення заощаджень називав: «забезпечити заощадження, оскільки вже тепер можна передбачити, що майбутнє співвідношення між доходами окремої людини чи її сім'ї та його (їх) потребами, буде відрізнятись від відношення, що склалось у цей час [2, с. 221]. В якості прикладу забезпечення таких потреб він наводив піклування про старість, надання членам сім'ї можливості отримання освіти чи утримання тих, хто неспроможний забезпечити своє існування. Так, він зазначав можливість впливу на демографічні процеси в майбутньому (збільшення тривалості життя людей похилого віку, піклування про непрацездатних) через економічний механізм створення заощаджень сьогодні.

Взагалі, він визначав взаємозв'язок суспільного добробуту, як чинника, що забезпечує демографічне відтворення через поліпшення макроекономічного стану. Прихильником такої теорії в Україні є професор І. Прибиткова, яка зазначає, що «концепція, що пояснює тенденції розвитку населення, ґрунтується на тріаді “соціально-економічні умови – демографічна поведінка – інтенсивність демографічних процесів”» [9, с. 4].

Серед сучасних підходів, що характеризують можливість та механізм соціально-економічного впливу на демографічні процеси, слід виділити ще декілька. З точки зору російського дослідника В.М. Медкова «головною причиною зниження народжуваності в Росії, і в інших країнах – є зменшення самої потреби в дітях, підвищити яку не може ніяке поліпшення умов життя» [8, с. 455]. В той же час, за твердженням В.В. Ярової «сучасна демографічна політика України має бути націлена не стільки на підвищення народжуваності,

скільки на підтримку на рівні, який відповідає сучасним європейським стандартам, умов життя всіх демографічних груп, створення умов для безконфліктного демографічного та соціального розвитку» [10, с. 369].

Використана література

1. Антология экономической классики. В 2-х томах. Предисловие И.А. Столярова. – М.: МП «ЭКОНОВ», 1991. Т.1. – 475 с.
2. Антология экономической классики. В 2-х томах. Предисловие, составление И.А. Столяров. – М.: МП «ЭКОНОВ», 1991. - Т.2. – 486 с.
3. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Підручник. – К.: Знання, 2004. – 535 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
4. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с. – (Класичний університетський підручник).
5. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін.; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 2005. – 564 с.
6. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. - Т.1. – 790 с.
7. Маркс К. Относительное перенаселение. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 25, ч. 1. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. с. 259.
8. Медков В.М. Демография: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 576 с. – (Классический университетский учебник).
9. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: “АртЕк”, 1995. – 256 с.
10. Ярова В.В. Вплив рівня економічного розвитку на відтворення населення України. // Вісник ХНАУ. – 2006. - №8. - с. 365-370.

ЯКОВЕНКО Р.В.,

К.е.н., доцент